

II. ULUSAL AKDENİZ ORMAN VE ÇEVRE SEMPOZYUMU
“Akdeniz ormanlarının geleceği: Sürdürülebilir toplum ve çevre”
22-24 Ekim 2014 - Isparta

**FSC Orman Yönetim Sertifikasının Muğla Ormanlarına
Etkisinin Nitel Olarak Araştırılması**

Türkay TÜRKÖĞLU^{1,*}, Ahmet TOLUNAY²

¹Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz MYO, Ormanlık Bölümü, Köyceğiz/Muğla
²Süleyman Demirel Üniversitesi, Orman Fakültesi, Orman Ekonomisi Anabilim Dalı, Isparta
*İletişim yazarı: turkayturkoglu@mu.edu.tr

Özet

Muğla Orman Bölge Müdürlüğü sorumluluk alanındaki ormanlarda, FSC (Forest Stewardship Council/Orman Yönetim Konseyi) Orman Yönetim Sertifikası alınmasına yönelik çalışmalar 2010 yılında başlatılmıştır. 2012 yılının sonunda, Bölge Müdürlüğü nezdinde Bölge Müdürlüğüne bağlı İşletme Müdürlükleri FSC sertifikasını almaya hak kazanmıştır. Bu çalışmada, FSC sertifikasının alınması sürecinde karşılaşılan güçlükler ile sertifikanın alınması sonucu oluşan etkileri sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan irdelenmiştir. Araştırmanın varsayımının gerçeklik oluşturması ve asıl olan durumun olması sebebiyle nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış anket formu kullanılarak konu araştırılmış ve aktörlerin (Orman idaresi, çalışanlar, halk ve tedarikçi orman ürünleri işletmeleri) olayı olumlu ya da olumsuz görme düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuçta araştırmanın hipotezinin “FSC orman yönetim sertifikasının Muğla ormanlarına olumlu etkisi vardır” şeklinde olduğuna karar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: FSC orman yönetim sertifikası, Nitel araştırma, Muğla

**The Qualitative Research of the FSC Forest Management
Certification Effect on Muğla Forests**

Abstract

Process to get FSC (Forest Stewardship Council) Forest Management Certification for the Muğla Forestry Regional Directorate area of responsibility began in 2010. At the end of 2012 the Forest Enterprises dependent on Regional Directorates qualifying for the FSC certificate. In this study the difficulties encountered during the process of qualifying for the certificate and its effect after receiving it in terms of social, environmental and economic aspects were investigated. To establish authenticity for the assumptions of this research and its effects on this situation, the qualitative research method was used. This Subject was researched by using a semi structured questionnaire and its aim was to determine the level of how much the participants viewed (forest administration and employee, community and suppliers of Muğla forests) the events as positive or negative. As a result it has been decided that the research hypothesis “FSC Forest Management Certification has had a positive impact on the Muğla forests” is true.

Keywords: FSC forest management certificate , Qualitative research, Muğla

1. GİRİŞ

Günümüzde insanlar, çevrenin değeri konusunda, eskisine oranla çok daha farklı bir bakış açısına sahiptir. Çevresel gelişme ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki anlaşılmalı ve gelişmenin sürdürülebilir şekilde olması gerektiği herkes tarafından kabul edilmiştir (Sencar, 2007). Kaynakların gelecek nesillere azalmadan, aksine geliştirilerek aktarılması için doğru iş süreçlerinin oluşturulması ve bu anlayışın hammadde üretiminden başlayarak, nihai ürünlere kadar uzanan tüm zincire yayılması gerekmektedir (Türkoğlu, 2011).

Ormanlar, odun ve odun dışı orman ürünlerinin üretildiği önemli bir hammadde kaynağı olmasının yanında önemli ekolojik fonksiyonlara sahiptir. Ormanların hem çevresel koşullara uygun hem de sosyal ve ekonomik açılarından topluma fayda sağlayıcı bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu sebeple, bazı uluslararası çevreci sivil toplum kuruluşları tarafından dünya ormanlarının sosyal, çevresel ve ekonomik olarak iyi yönetilmesini sağlamak amacıyla sertifika sistemleri oluşturulmuştur (Türkoğlu, 2011). Sertifikasyonun amacı dünya ormanlarının yönetimi ve uygulamalarının iyileştirilmesi ve yasal olmayan yollarla elde edilen orman kaynaklarının işletmeler tarafından kullanılmasının önlenmesidir (Tolunay & Türkoğlu, 2011). Uluslararası kabul görmüş en uygun standartlar çerçevesinde yönetilen ormanlara, orman yönetim sertifikası verilerek, bu sayede, çevreci bilince sahip kuruluşlar ve tüketiciler tarafından bu ormanlardan üretilen hammaddelerin kullanılması teşvik edilmektedir (Türkoğlu & Tolunay, 2013).

Orman Yönetim Konseyi (Forest Stewardship Council, FSC) ve Orman Sertifikasyon Onay Programı (The Programme for the Endorsement of Forest Certification, PEFC) en çok tanınan orman yönetim sertifika sistemi bulunan iki uluslararası kuruluştur. Sertifika almak isteyen orman işletmeleri, bu uluslararası kuruluşlar tarafından orman yönetimine ilişkin oluşturulmuş ölçüt ve göstergeleri karşılaması durumunda sertifikayı kullanmaya hak kazanmaktadır.

Türkiye’de, Orman Genel Müdürlüğü (OGM), FSC Sertifikalandırma sistemini tercih ederek 2010 yılından günümüze kadarki süreçte, Bolu, Kastamonu, Muğla, Bursa, İstanbul, Zonguldak Orman Bölge Müdürlükleri sorumluluk alanındaki birçok işletmeye FSC Orman Yönetim Sertifikası almıştır. Türkiye’deki FSC orman yönetim sertifikasına sahip ormanlık alan miktarı 2.346.798 ha ulaşmıştır (FSC, 2014). Sertifikalı alanların yaklaşık yarısı Muğla Orman Bölge Müdürlüğü (Muğla OBM) sorumluluk alanında olup, bağlı tüm işletmeleri FSC orman yönetim sertifikasına sahiptir. Muğla OBM’nin sorumluluk alanının % 68’i ormanlarla kaplı ve ülkemizin önemli kızılçam odun hammaddesi üretiminin gerçekleştiği bir bölgedir. FSC orman yönetim sertifikasını alma sürecinde FSC prensip, kriter ve göstergelerinin karşılanmasında OGM tarafından büyük deneyimin kazanıldığı yer olması ve sertifikalandırma sürecinin başlamasının ilgi çekici bir öneme sahip olması dolayısıyla çalışma sahası olarak tercih edilmiştir.

Bu çalışmada, Muğla OBM’nin FSC orman yönetim sertifikasını alma süreci ve süreç içinde karşılaştıkları güçlükler ile sertifikanın alınması sonucu ormancılık uygulamalarında oluşan etkileri araştırılmıştır.

1.1. Türkiye’de Orman Yönetim Sertifikası Çalışmaları

OGM tarafından orman yönetimini sertifikalandırma çalışmaları, 2010 yılında, pilot çalışma alanı olarak belirlenen Bolu OBM, Aladağ Orman İşletme Şefliğinde başlamıştır. OGM, orman yönetim sertifikasının alınmasında FSC sertifikalandırma kurumuna ait programı tercih etmiştir (OGM, 2010). FSC sertifikasının tercih edilmesinin sebebi PEFC sertifikası için

II. Ulusal Akdeniz Orman ve Çevre Sempozyumu

Türkiye’de ulusal sertifika sisteminin bulunmaması ve Avrupa ülkelerinde ve Türkiye’de FSC sertifikalı hammadde talebinin daha fazla olması gösterilmektedir (Tolunay ve Türkoğlu, 2014).

2011 yılında, Aladağ Orman İşletme Şefliği 9.152 ha’lık alanı için FSC Orman Yönetim Sertifikası almaya hak kazanmıştır. Bolu Bölge Müdürlüğü’ndeki pilot çalışmanın başarılı olması sonucunda sertifikasyon çalışmaları hızlandırılmış ve 2012 yılında Kastamonu Orman Bölge Müdürlüğü, Daday Orman İşletme Müdürlüğü’nde 85.510 ha’lık alan için FSC orman yönetim sertifikası alınmıştır. 2012 yılında ise OGM, Muğla, Kastamonu ve Zonguldak Orman Bölge Müdürlüklerine bağlı bir kısım işletmelerde FSC sertifikalandırma çalışmalarını başlatmıştır.

2012 yılının sonunda Muğla OBM’ne bağlı İşletme Müdürlüklerinin tamamında FSC orman yönetim sertifikasının alınması ile birlikte Türkiye’deki sertifikalı alan miktarında büyük bir artış meydana gelmiştir. 2013 yılının başında Kastamonu OBM’ne bağlı Araç, Ayancık, Taşköprü ve Tosya Orman İşletme Müdürlükleride sertifikalı işletmeler kategorisine geçmiştir. 2014 yılında Bursa OBM’de Yalova, Keles ve İnegöl Orman İşletme Müdürlükleri, İstanbul OBM’nde Demirköy, Kırklareli ve Vize Orman İşletme Müdürlükleri, Zonguldak OBM’nde Karabük and Yenice Orman İşletme Müdürlükleri ve Bolu OBM’nde Bolu, Gerede ve Seben Orman İşletme Müdürlüklerininde sertifikalandırılması ile birlikte Türkiye’de 2.346.798 ha orman alanı FSC orman yönetim sertifikasına sahip olmuştur. Tablo 1’de Türkiye’deki FSC orman yönetim sahip işletmelerin sertifika numaraları, sertifika aldıkları tarih ve alan miktarı gösterilmektedir.

Tablo 1. Türkiye’deki FSC orman yönetim sertifikasına sahip işletmeler (FSC, 2014)

Sertifika No	Bağlı olduğu OBM	Sertifikaya Sahip İşletme Müdürlükleri	Sertifikanın Alındığı Tarih	Alan miktarı (ha)
FSC-C107954	Bolu	Aladağ Orman İşletme Müdürlüğüne bağlı Aladağ Şefliği	04.10.2011	9152
FSC-C109883	Kastamonu	Daday Orman İşletme Müdürlüğü	21.02.2012	85510
FSC-C105419	Muğla	Fethiye, Köyceğiz, Marmaris, Muğla, Nazilli, Yılanlı, Kavaklıdere, Dalaman, Kemer, Aydın, Milas ve Yatağan Orman İşletme Müdürlükleri	13.12.2012	1157871
FSC-C115893	Kastamonu	Araç, Ayancık, Taşköprü ve Tosya Orman İşletme Müdürlükleri	05.04.2013	304204
FSC-C106794	Bursa	Yalova, Keles ve İnegöl Orman İşletme Müdürlükleri	07.03.2014	150554
FSC-C120338	İstanbul	Demirköy, Kırklareli ve Vize Orman İşletme Müdürlükleri	18.03.2014	257744
FSC-C121425	Zonguldak	Karabük and Yenice Orman İşletme Müdürlükleri	01.04.2014	160352
FSC-C106592	Bolu	Bolu, Gerede ve Seben Orman İşletme Müdürlükleri	17.04.2014	221411
Türkiye’deki FSC Orman Yönetim Sertifikasına Sahip Orman Alanı				2.346.798

OGM’nün, uluslararası gelişmelere paralel olarak sertifikasyon çalışmalarına, Adapazarı, Amasya, Balıkesir, Isparta ve Adana OBM’lerinde devam edeceği ve 2015 yılı sonunda 3,25 milyon ha orman alanında orman yönetim sertifikası almayı hedeflediği belirtilmektedir (Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2013).

Bunun yanında, Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile OGM arasında ulusal sürdürülebilir orman yönetimi standartlarının geliştirilmesine ilişkin protokol 2013’ün ortasında

imzalanmıştır. Bu protokol kapsamında TSE Standard Hazırlama Merkez Başkanlığı'nca, "Ulusal Sürdürülebilir Orman Yönetimi Standartları" hazırlanması çalışmaları başlatılmış ve bu standartlar ile PEFC ulusal üye statüsü kazandırılması için girişimler başlatılmıştır (TSE, 2013). Ulusal sertifikalandırma sisteminin kurulması ile birlikte sertifikalı ormanlık alan miktarında büyük artış sağlanması ve sertifika alma maliyetlerinin azaltılması planlanmaktadır.

2. MATERYAL YÖNTEM

Çalışmada, Muğla OBM'ne bağlı İşletme Müdürlüklerinin FSC orman yönetim sertifikası alınması sürecinde karşılaştıkları güçlükler ve sertifikanın alınması sonucu ormancılık uygulamalarında oluşan etkilerini incelemek amacıyla görüşme, gözlem ve doküman inceleme gibi veri toplama tekniklerinin kullanılmasıyla elde edilen nitel araştırma verileri kullanılmıştır.

Yıldırım ve Şimşek (2008); nitel araştırma yöntemini; "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, alguların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" olarak tanımlamıştır (Özmen, 2010).

Bu kapsamda, Muğla OBM'nde sertifikasyon çalışmalarında koordinasyonunda görev alan yöneticilerle ve uygulayıcılarla görüşülerek sertifikasyonun Muğla ormanlarına etkisinin neler olduğu araştırılmıştır. Görüşme yoluyla, konu hakkında bireylerin deneyimleri, düşünceleri, yorumları ve eleştirileri gibi bilgilere ulaşılması amaçlanmıştır. Çalışmada, katılımcı bir gözlem metodu gerçekleştirilmiştir. Kurumlarda oluşan davranışlar tarafsız ve yansız olarak araştırmacılar tarafından gözlemlenip kaydedilmiştir. Konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkındaki bilgileri içeren çalışma raporları, eylem planları ve denetçi raporları analiz edilerek konuyla ilişkilendirilmiş ve anlamlandırılmıştır.

Elde edilen verilerin özgün şekline mümkün olduğunca bağlı kalınmış ve betimsel bir yaklaşımla veriler sunulmuştur. Çalışmada, betimsel ve içerik analizi olmak üzere iki veri analiz süreci kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

3. BULGULAR

Bu bölümde, Muğla OBM'nde sertifikalandırma çalışmalarına başlama süreci, sertifikalandırma kurumu tarafından yapılan denetimler ve ortaya çıkan eksiklikler ile bu eksikliklerin giderilmesi için yapılan çalışmalar açıklanmıştır. Ayrıca, çalışmalarda yer alan yönetici ve çalışanlarla yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bilgiler verilmiştir.

3.1. Muğla OBM'nde Orman Yönetim Sertifikası Sürecinin Başlaması

2010 yılının başında, OGM Orman Harita ve Fotogrametri Müdürlüğü, İklim Değişikliği ve Biyoenerji Çalışma Grubunun öncülüğünde, Hollanda Ekonomi İşleri Bakanlığı'ndan sağladığı destek ile Türkiye'de sertifikalı odun peleti üretimi için yatırım yapmak isteyen BioCandio NV firması ile "Türkiye'de Orman Yangın Korumayla Bütünleştirilmiş Sürdürülebilir Odun Peleti Üretimi" projesi başlatılmıştır. Projenin uygulama alanı olarak Muğla OBM seçilmiştir (OGM, 2010). BioCandio NV firması, FSC sertifikalı hammaddeden FSC sertifikalı odun peleti üreteceğinden dolayı Muğla bölgesi ormanlarının FSC Orman Yönetim Sertifikası alma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. 28 Eylül 2010 tarihinde, OGM, BioCandio NV firması, Biyokor Dış Ticaret ve Sanayi Limited Şirketi, Türkiye Ormancılık Kooperatifleri Merkez Birliği (OR-KOOP) ve Türkiye Hollanda Krallığı Büyükelçiliği arasında işbirliği protokolü imzalanmıştır

(OGM-Eğitim Dairesi Başkanlığı'nın 14/10/2010 tarih ve 455 sayılı yazısı). Bu protokolün ilgi maddelerinde, BioCandio NV firmasının finansmanında Muğla ve Bolu ormanlık bölgeleri için sertifikalandırma çalışmalarının yürüteceği belirtilmiştir. Böylece, BioCandio NV firması, Hollanda menşeli Silvestrum firmasından orman sertifikasyonu konusunda danışmanlık hizmeti olarak proje çalışmalarına katılmıştır. İlk olarak, Silvestrum Danışmanlık şirketi yetkilileri tarafından Muğla OBM'nde, orman yönetim sertifikası hakkında ve sertifika için sağlanması gereken kriterler hakkında bilgiler sunulmuştur (Türkoğlu, 2010). Fakat, çalışmanın ilerleyen zamanlarında BioCandio NV firmasının FSC sertifikası ile ilgili işlemlerinin ücretini ödemekte geciktirmesi ve çalışmalarla ilgili olarak iletişimi kesmesi üzerine, OGM, Muğla ormanlarının sertifikalandırılması için çalışmaları kendi imkanlarıyla devam ettirme kararı almıştır (Muğla OBM FSC Orman Yönetimi Sertifikasyonu Eylem Planı, 2012);

Bu kapsamda, OGM tarafından, ilk olarak FSC sertifikasını alan Bolu Aladağ Orman İşletme Şefliğinin deneyimlerden faydalanma yoluna gidilmiş ve deneyime sahip yetkililerin Muğla gelmeleri sağlanarak, bir dizi toplantılar düzenlenmiş ve yapılacak çalışmaların planlaması yapılmıştır (Görüşme 1).

2010 yılının sonunda, Muğla Orman Bölge Müdürlüğüne bağlı Orman İşletme Müdürlüklerinde çalışan 124 yöneticiye sertifikasyon çalışmaları ve FSC Prensipleri hakkında bilgilendirme toplantıları düzenlenerek, sertifikasyon konusunun kavranması sağlanmıştır (Görüşme 3).

Nitekim, 9-12 Mayıs 2011 tarihleri arasında FSC sertifika kurumundan akredite olmuş SGS Qualifor Türkiye Belgelendirme kuruluşu tarafından, FSC prensip ve kriterlerine göre Muğla OBM'ne bağlı işletmelerde FSC orman yönetimi sertifikası için ön değerlendirme işlemi gerçekleştirilmiştir (Görüşme 2). Bu işlemle birlikte Muğla ormanlarında sertifikasyon çalışmaları FSC düzeyinde de başlamış olmuştur.

3.2. Ön Değerlendirme Sonucunun Değerlendirilmesi

FSC prensip ve kriterlerine göre akredite edilmiş SGS Qualifor Programı gerekliliklerine dayanılarak yapılan ön değerlendirme işlemi Muğla OBM'ne bağlı tesadüfi olarak seçilen işletmelerde, 9-12 Mayıs 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir (Görüşme 1). Ön değerlendirme işleminin amacı sertifika alacak kurumun FSC kriter ve göstergelerine göre mevcut durumunu değerlendirme ve gereksinimlerini tespit etmektir. Böylece, kurumda, FSC sertifikası konusunda genel bir bakış açısı oluşturmak ve kurumun yönetim sistemi ile uygulamaları konusunda denetçiler tarafından bilgi birikimi sağlanmış olmaktadır. Bu bilgiler ana değerlendirmede kullanılarak, kurumun FSC kriter ve göstergelerine uyum sağlama gücü ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Ön değerlendirme raporuna göre FSC prensip ve kriterlerinin karşılanması noktasında önemli bazı temel eksiklikler bulunmuştur. Muğla OBM sorumluluk alanında FSC kriter ve göstergelerine göre yapılan ön değerlendirme işleminde tespit edilen temel eksiklikler şunlardır (Ön Değerlendirme Raporu, 2011).

FSC Prensipten 1- Kanunlara ve FSC ilkelerine uygunluk prensibi göstergelerine göre;
- FSC Prensipten ve kriterlerine uyulacağına dair yönetim taahhütnamesinin açıklanmaması
- Orman idaresi çalışanlarının tam olarak kanunlara hakim olmaması

FSC Prensipten 2- Mülkiyet ve kullanım hakları ve sorumluluklar prensibi göstergelerine göre;
- Yasal ve geleneksel kurallar resmi belgelerle belirtilmemiş olması

FSC Prensi 3- Yöre halkın hakları prensibi göstergelerine göre;

- Önemli alanlar için karar alırken yöre halkı ile fikir paylaşımı yapılmamış olması

FSC Prensi 4- Topluluk ilişkileri ve işçi hakları prensibi göstergelerine göre;

- İş ve işçi güvenliği eğitimlerinin yapılmaması, işçilerin koruyucu ekipmanları kullanmaması, yöneticiler tarafından İş ve işçi güvenliği ile ilgili tedbirlerin izlenmemesi, istatistiklerin tutulmaması, işlerin risk analizlerinin yapılmaması, üretim sahasında çalışan işçilerde ilk yardım setinin bulunmaması ve işçilerin barınma yerlerinin Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Güvenlik ve Sağlık Uygulama şartlarını karşılamaması ile yerel paydaşların belirtilmemesi bu kriter altındaki eksikliklerdir.

FSC Prensi 5- Ormanlardan sağlanan faydalar prensibine göstergelerine göre;

- Bu kriterde eksiklik bulunamamıştır.

FSC Prensi 6- Çevresel etki prensibi göstergelerine göre;

- Ormanlık uygulamalarının çevresel ve sosyal etki değerlendirmelerinin yapılmaması, ender, tehdit ve nesli tehlike altında olan türlerin tam olarak tanımlanması ve mevcudiyeti bilinmemesi, gençleştirme sahaslarında temsil ağaçlarının yeteri sayıda bırakılmaması, kaza ile dökülen maddelerin (yağ,vs...) bertaraf prosedürleri tanımlanmamış ve tedbirin alınmaması, üretim alanlarında çöpler için konteynerin bulunmaması

FSC Prensi 7- Yönetim planı prensibi göstergelerine göre;

- Nesli tehlikede olan nadir türlerin ve korunan alanların tanımlanması ve ölçümlerinin orman yönetim planlarında belirtilmemesi, işçilerin iş sağlığı ve güvenliği ve bazı önemli konularda eğitim faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütülmemesi ve uzun dönem eğitim planlarının mevcut olmaması, Amenajman planlarının özetlerinin halka açık şekilde yayımlanmaması bu kriter altındaki eksikliklerdir.

FSC Prensi 8- İzleme ve değerlendirme prensibi göstergelerine göre;

- Tüm faaliyetlerin yeterli oranda denetlendiğinin ve izlendiğinin kanıtlanamaması ile izleme ve sonuç özetlerinin hazırlanmamış olması ve halkla paylaşılması eksiklikler olarak belirtilmiştir.

FSC Prensi 9- Yüksek koruma değerli ormanların muhafazası göstergelerine göre;

- Odun dışı orman ürünlerin toplanması ve bununla ilgili prosedürlerin olmaması ve yüksek koruma değerli ormanların var olup olmadığı konusunda paydaşların bilgisinin olmadığı bu kriter altındaki eksiklikler olarak çıkmıştır.

FSC Prensi 10- Plantasyonlar (Türkiye bu kriterden muaftır);

- Bu kriter denetlenmemiştir.

Muğla ormanlarında FSC orman yönetim sertifikasının alınabilmesi için bu eksikliklerin ana değerlendirme işlemine kadar ortadan kaldırılması gerektiği denetçiler tarafından belirtilmiş ve rapor halinde Muğla OBM'ne sunulmuştur.

3.4. Ön Değerlendirme Sonucu Ortaya Çıkan Eksikliklerin Giderilmesi

Muğla OBM'de ön değerlendirme işlemi sonucunda bir takım eksikliklerin ortaya çıkması neticesinde belirli bir süre sertifikasyon çalışmalarının askıya alınması veya yürütülmesi konusunda tereddüt yaşansa da 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu hükümleri doğrultusunda çalışanların çalışma koşullarını iyileştirilmesine yönelik bir takım çalışmaların yürütülmesine başlatılmıştır (Görüşme 2).

Bu kapsamda, işletme müdürlüklerinde sigortalı olarak ve vahidi fiyatla çalışan işçilere iş ve işçi güvenliği, orman işçiliği ve ilk yardım konularında yörede bulunan Halk Eğitimi Merkezleri ile işbirliği yapılarak eğitimlerin verilmesi ilk çalışma olarak başlatılmıştır (Görüşme 3).

OGM merkez yönetiminin Muğla OBM'nde sertifikasyon çalışmalarının yürütülmesi konusunda istekli olması neticesinde ön değerlendirme eksikliklerinin giderilmesi için 05 Şubat 2012 tarihinde çalışmaların hızlı bir şekilde başlatılması kararı alınmıştır (Görüşme 1). Böylece, Bölge Müdür Yardımcısı, İşletme Pazarlama Şube Müdürü ve Bilgi Teknolojileri ve İletişim Şube Müdürü öncülüğünde FSC Orman Yönetim Sertifikasyonu Eylem Planı hazırlanarak, eksiklikler ve yapılacak işler belirlenmiştir. Planlanan çalışmaların, ana denetime kadar eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesi ve ilgili birimlerin görevlendirilmesi bu şekilde sağlanmıştır (Görüşme 2).

Sertifikasyon çalışmalarında ön değerlendirme sonucunda ortaya çıkan eksikliklerin giderilmesi için yapılan Sosyal ve ekonomik çalışmalar şunlardır (Muğla OBM FSC Orman Yönetimi Sertifikasyonu Eylem Planı, 2012; Görüşme notları);

- Muğla OBM internet sitesinde FSC Sertifikalandırması adı altında bir bölüm oluşturulması kararlaştırılmıştır.

İşletmelerde yapılacak faaliyetlerle ilgili bilgi ve fotoğrafların ile duyuruların bu internet sitesi vasıtasıyla paylaşılması amaçlanmıştır. Ulusal ve yerel paydaşlar listesi ve amenajman plan özetleri burada verilmiştir. FSC Prensipten ve kriterlerine uyulacağına dair aşağıdaki yönetim taahhünamesi yayımlanmıştır.

“Genel Müdürlüğümüzün (OGM) sürdürülebilir orman yönetim politikaları doğrultusunda, Muğla Orman Bölge Müdürlüğü ormanlarının, ekonomik yaşayabilirlik, çevreye uygunluk ve toplum yararını esas alan bir anlayışla uzun dönemli olarak sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi ve bu yönetimin FSC prensip, kriter ve göstergeleri çerçevesinde yürütülmesi benimsenmiştir.

Bu karar doğrultusunda Muğla OBM'ne bağlı Aydın, Fethiye, Köyceğiz, Marmaris, Milas, Muğla, Nazilli, Yatağan, Yılanlı, Kavaklıdere, Dalaman ve Kemer Orman İşletme Müdürlüklerinin FSC sertifikasyon programı ile sertifikalandırılmasına başlanmış olup sertifikasyon ile ilgili süreç devam etmektedir.

Bundan böyle, Bölge müdürlüğümüz dahilindeki tüm ormanlar FSC prensip, kriter ve göstergelerinin ruhuna uygun olarak yönetilip işletilecektir”

- Muğla OBM'nce ve bağlı İşletme Müdürlüklerince FSC ve sertifikalandırmayı açıklayan tanıtım faaliyetlerinde bulunulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, her işletme müdürlüğünde paydaşlara (Kurum personelleri, yörede bulunan diğer kamu kurumları temsilcileri, Sivil Toplum Kuruluşları (STK) temsilcilerine, yerel yöneticilere, kooperatif üyelerine, köylülere, müşterilere, öğrencilere ve yerel halka) FSC ve sertifikalandırma ile ilgili konferanslar verilmiştir (Görüşme 7). Çeşitli bültenler, afişler ve broşürler hazırlanarak dağıtılması sağlanmıştır (Görüşme 4 ve 5).

- Muğla OBM ve bağlı İşletme Müdürlüklerince, uzun dönemli eğitim planları hazırlanmıştır. İş güvenliği ve kişisel koruyucu ekipman eğitimi, İş güvenliği mevzuatı, ilk yardım, risk değerlendirme, ormanlara çöp atılmaması yönünde köylerde, okullarda eğitimler düzenlenerek çevre bilincinin geliştirilmesi çalışmaları yürütülmüştür (Görüşme 5). İşletme

şeflerine çevresel ve sosyal risk analizi yapma eğitim düzenlenmiş (Görüşme 4) ve uzun dönemli eğitim planları yapılmıştır.

Orman işlerinde çalışacak personelde, iş güvenliği ile ilk yardım eğitimine katılmış olması ve kişisel koruyucu ekipmanlarının bulunması koşulu şart aranmaya başlanmıştır (Görüşme 6). Ormanda çalışan işçilerin, işçi barınaklarının Uluslararası Çalışma Örgütü'nün standartlarına uygun olması sağlanmıştır. İş ve işçi güvenliği konusu düzenli olarak izlenecek ve gerekli istatistikler (iş kazası, kaza geçiren ile ilgili kayıtlar vb.) düzenli olarak tutulması için çalışmalar başlatılmıştır (Görüşme 3).

- Tüm çalışmalar için sürdürülebilir izleme planları oluşturularak ve faaliyetler düzenli bir şekilde kayıt altına alınması başlatılmıştır.

Çevresel ve ekolojik eksikliklerin giderilmesi (Muğla OBM FSC Orman Yönetimi Sertifikasyonu Eylem Planı, 2012);

- Tüm işletme müdürlüklerince sorumlu oldukları alanda flora ve faunaya ait raporların bulunması ve bu türler için izleme sisteminin kurularak paydaşlara bilgi verilmesi çalışmaları başlatılmıştır.

- Yüksek koruma değeri taşıyan ormanların haritalarda ve planlarda işlenmesi için çalışmalar başlatılmıştır.

- Planlarda, nesli tehlikedeki türler, korunan alanlar ve ekosistemler, yüksek koruma değerli ormanlar ve diğer fonksiyonlara ilişkin bilgiler bulunması sağlanmıştır.

- Ormanlara atık ve çöp atılmaması için tedbirlerin alınması, üretim esnasında kullanılan araçlardan (traktör, kamyon, ağaç kesim motoru vb.) atık yağların dökülmemesi için tedbirler alınmış ve yağ toplama kapları konulmuştur. Ayrıca bertaraf talimatnameleri oluşturulmuştur.

- Ormancılık uygulamalarında yola, suya, ağaca, gençliğe verilebilecek asgari hasarlar tanımlanacak ve önlemler alınmıştır.

- Gençleştirme sahalarında ekosistemin temsili örnekleri belirli olmamasından dolayı temsili ağaçları yeterli sayıda bırakılması talimatlar verilmiştir. Ayrıca temsili ekosistem mesceresi diye ayrı bir kayıt tutulması kararlaştırılmıştır.

- Su kaynakları, sulu dere, göl ve deniz kenarlarında en az 50 m tampon saha bırakılması gerektiğinden, bunla ilgili çalışmaların yürütülmesi talimatı verilmiştir.

- Nesli tehdit ve tehlike altında olan türler için farkındalık oluşturulacak ve izleme planları oluşturulması istenmiştir.

3.5. Ana Değerlendirme Süreci

Muğla OBM sorumluluk sahasının tamamını kapsayan FSC orman yönetim sertifikası ana değerlendirme çalışmaları 14-24 Mayıs 2012 tarihinde yapılmıştır. Değerlendirmeler bölge müdürlüğü merkezinde büro çalışmaları ve paydaş görüşmeleri şeklinde başlamış ve tesadüfi olarak belirlenen işletme müdürlüklerinde büro-arazi çalışmaları ve paydaş görüşmeleri şeklinde tamamlanmıştır (Türkoğlu, 2012). Ana değerlendirme sonucunda (Ana Değerlendirme Raporu, 2012);

- Bazı dokümantasyon işlemlerin düzenli olarak hazırlanmaması
- Risk ve çevresel analizlerin düzenli yapılmaması
- Kişisel koruyucu ekipmanların (KKE) kullanımı ve güvenli çalışma koşulları hakkında yeterli kayıt tutulmaması
- Ormancılık uygulamalarında izleme programlarının kayıtlarında eksiklikler bulunması
- Çevre ve sosyal etki değerlendirme raporunda öngörülen tehlikelerin ne oranda gerçekleştiği hakkında bilgi verecek belgelerin bulunmaması
- Nesli tehlike altında olan ve nadir bitki türlerinin ve habitatlarının tamamının tanımlanmaması ve dökümanite edilmemesi
- Hasat sonrası sahada kalan kesim artıkları için hasat sonrası izleme planlarının olmaması
- Paydaşlarla, orman amenajman planları ve izleme sonuçlarını paylaşmaması
- Gençleştirme sahalarında ekosistemi temsil eden ağaçlar bırakılmaması (Hektarda 3 adet olmak üzere bir veya birden fazla gruplar halinde bırakılması önerilmektedir)
- Akarsu ve su kaynaklarının etrafında tampon zon bırakılmamış olması ve belgelendirme ve haritalarda eksiklikler bulunması
- Yüksek koruma değerli ormanlar tanımlanmış, ancak FSC sınıflaması ile ilişkilendirilmesinin yapılmaması m514ajör uygunsuzluklar olarak belirtilmiştir (Ana Değerlendirme Raporu, 2012). Minör uygunsuzlar, bir sonraki ara değerlendirmede devam etmesi durumunda 514ajör uygunsuzluk kategorisine geçeceğinden dolayı sertifika sürecini sıkıntılı bir duruma düşürmesi sebebiyle büyük öneme sahiptir.

Nitekim, 24 Mayıs 2012 tarihinde Muğla OBM'nde başdenetçi başkanlığında yapılan toplantıda, Muğla ormanlarının orman yönetim sertifikası alabilmesi için olumlu çalışmaların yürütüldüğü belirtilmiş ve FSC tarafından tamamlanması gereken prosedürlerin akabinde sertifika almaya hak kazanabileceği açıklanmıştır. Yaklaşık 7 ay sonra gerekli prosedürler tamamlanarak 13 Aralık 2012 tarihinde Muğla OBM ve bağlı işletmelerin FSC Orman Yönetim Sertifikası almaya hak kazandığı ilan edilmiştir (FSC, 2014).

3.6. Muğla Ormanlarına FSC Orman Yönetim Sertifikasının Etkisinin Değerlendirilmesi

Muğla OBM'nün FSC Orman Yönetim Sertifikası alma süreci gerek dökümanların analizi gerekse kişisel görüşmeler neticesinde elde edilen veriler doğrultusunda yukarıda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu başlık altında ise sertifika alma sürecinde konunun aktörleri olarak bilgi sahibi olan Orman idaresi temsilcileri (OBM İlgili Şube Müdürü, İşletme Müdürü, İşletme Müdür Yardımcısı, İşletme Şefi ve Muhafaza Memuru), çalışanlar (İşçi), halk ve tedarikçi orman ürünleri işletme temsilcisi görüş ve yorumları aktarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, toplam 8 kişi ile görüşülmüş ve "Muğla Ormanlarının FSC Orman Yönetim Sertifikasına sahip olmasının etkisi nedir?" sorusu yöneltilmiştir. İlk olarak konuyu, negatif, nötr ve pozitif şeklinde genel olarak değerlendirmesi istendikten sonra görüşleri alınmıştır.

Nitel araştırmalar, katılımcılardan alınan görüşlerin derinlemesine anlaşılmasına yardım ederken, nicel araştırmalar bu görüşlerin ölçülmesini sağlamaktadır. Yapısı gereği niteliksel araştırmalar objektif, ölçülebilir davranış ve tutumlarla değil, duygusal ve kavramsal cevaplarla ilgilenir. Niteliksel araştırmalarda olasılıklı örnekleme yapılmadan genellikle az sayıda kişiyle çalışılır ve kesin sonuçlara varma ya da sonuçların topluma genellenmesi kaygısı güdülmez (Yıldırım ve Şimşek, 2009).

Muğla Ormanlarının FSC Orman Yönetim Sertifikasına sahip olmasının etkisi, 8 katılımcının 6'sı tarafından pozitif olarak yorumlanırken, 2 katılımcı nötr olduğunu belirtmiştir. Sertifikayla birlikte en önemli niteliksel etkinin işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda olduğu tespit edilmiştir. Özellikle, çalışanların KKE kullanımının sağlanması, orman işçileri için

eğitimsel faaliyetlerin düzenlenmesi, barınma yerleri, tuvalet ve banyo gibi hizmetlerden faydalanmasının önemsenmesi olumlu gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. İkinci pozitif yönlü gelişme çevresel konularda önemli bir farkındalık oluşturmasıdır. Üçüncüsü ise ormancılık faaliyetlerinin izlenmesi ve kayıt altına alınmasındaki hassasiyet karşımıza çıkmıştır. Bunların dışında orman idaresi yöneticileri tarafından, Türkiye'deki ormancılık uygulamalarında, günümüz koşullarının gerektirdiği bilgi ve donanımın kullanıldığını, yasal olarak da birçok alt yapının olduğu, fakat kendimizi ifade etme ve ispatlama noktalarında bir takım sıkıntılar çekildiği belirtilmiştir.

Muğla OBM'ne, sertifikasyon işleminin doğrudan maliyeti (müracaat, ilk denetim, yıllık ara denetimler ve telif hakkı gibi sabit maliyetleri), 2011 yılı için 35.000 TL, 2012 yılı için 120.000 TL, 2013 yılı için 45.000 TL ve 2014 yılı için ise 47.000 TL olduğu belirtilmiştir. Toplam doğrudan maliyet yaklaşık 247.000 TL'dir. Sertifikalandırma standartlarını yerine getirmek için yapılan harcamaları oluşturan dolaylı maliyetlere ilişkin ise net bir rakamın hesaplanmadığı açıklanmıştır. Ayrıca, sertifika alındıktan sonra, talep artışı ve dolayısıyla fiyatlara yansıyan bir artışın ise hesaplanmadığı belirtilmiştir. Hesaplanamamasındaki en büyük engelin, son yıllarda ülkemizdeki odun hammadde fiyatlarının yüksek seyretmesi ve hammadde satışları yapılan ihalelerin kıyaslanması imkanının olmaması gösterilmiştir (Görüşme 1). Fakat, Endüstriyel odun ve lif yonga odunu talep eden firmaların sertifikalı hammadde konusunda istekli olduklarının görüldüğü belirtilmiştir (Görüşme 8).

Gerek dökümanların analizi gerekse görüşmeler neticesinde elde edilen bilgiler doğrultusunda FSC orman yönetim sertifikasının Muğla ormanlarına olumlu etkisi olduğu görülmüş ve teyit edilmiştir. Araştırmanın hipotezinin bu şekilde olduğuna karar verilmiştir.

4. SONUÇ

Muğla Ormanlarının FSC Orman Yönetim Sertifikasına sahip olma sürecini ve sertifikasyon faaliyetlerinin etkisinin niteliksel olarak araştırıldığı bu çalışmada, belgelendirme kuruluşu SGS Qualifor tarafından, FSC prensip ve kriterlerine göre akredite edilmiş qualifor programı gerekliliklerine dayanılarak yapılan ön değerlendirme ve ana değerlendirme raporları ile Muğla OBM tarafından hazırlanan FSC Orman Yönetim Sertifikasyonu Eylem Planının incelenmesi sonucu elde edilen bilgiler temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bunun yanında, konuyla ilgili haberler, duyurular, çeşitli dökümanlardan ve sertifikasyon çalışmalarında görev alan personellerle yapılan görüşmeler neticesinde oluşan tamamlayıcı bilgilerle bütünleştirilerek konu irdelenmiştir.

Orman yönetimini sertifikalandırma işlemi, ormancılık faaliyetlerinin planlanmasında ve yürütülmesinde çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerinin uluslararası standartlara göre gerek dökümantasyonel gerekse arazide değerlendirilerek başarılı yönetimi sertifika ile ödüllendirilmesi sürecidir. Sertifikaya sahip işletme, orman yönetimini sürdürülebilir şekilde gerçekleştirdiğini ve sorumlu işletmecilik anlayışı ile faaliyetlerini yürüttüğünü tescil etmektedir. Ormancılıkta sertifikasyon, küresel boyutta sürdürülebilir ve sorumlu orman işletmeciliğinin yürütülmesinde bir araç olarak kullanılmaktadır.

Muğla OBM'nde FSC orman yönetim sertifikası çalışmaları, FSC sertifikalı odun peleti üretmek isteyen yabancı sermayeli bir işletmenin ülkemize yatırım yapmak için girişimde bulunması sonucu hammadde kaynağı olarak Muğla ormanlarının seçilmesi ile başlamıştır. Sertifikasyon işlemi, firmanın finansmanında yürütülmesi planlanmışken, firmanın gerekli taahhütleri yerine getirememesi sonucu OGM tarafında yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Sertifikalandırma süreci, 2010-2012 yılları arasında gerçekleşmiş ve nihayetinde, 2012

yılıının sonunda 5 yıl için sertifikayı kullanmaya hak kazanmıştır. Böylece, ülkemizde sertifikalı orman miktarını önemli miktarda arttırmıştır.

Muğla OBM için sertifikasyon çalışmalarında kazanılan en önemli deneyimler şunlardır;

- Paydaş katılımcı yönetim anlayışının geliştirilmesi
- Çalışanların, çalışma koşulların uluslararası standartlara ulaşması (niteliksel, donanımsal ve emniyetsel)
- Tüm ormancılık faaliyetleri için sürdürülebilir izleme-değerlendirme planlarının ya da raporlarının oluşturulması ve faaliyetlerin düzenli bir şekilde kayıt altına alınması
- Ormanlarda ve ormancılık faaliyetlerinde çevresel kirliliğe karşı tedbirlerin alınması ve prosedürlerinin belirlenmesi (Çöpler, atık yağlar, hasat artıkları ve çevreye karşı verilen zararlar)
- FSC orman yönetim sertifikası prensip, kriterler ve göstergeleri doğrultusunda amenajman planlarının eksikliklerinin tamamlanmasıdır.

Orman yönetim sertifikasının sahip işletmelere sağladığı en önemli ekonomik avantaj olarak pazar genişlemesi ve satışlarda fiyat primi sağlanması gösterilmektedir. Fakat, Muğla OBM'nde sertifika ile birlikte sağladığı en büyük avantaj sürdürülebilir orman yönetimi uygulamalarının geliştirilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. FSC ve PEFC Orman Yönetim Sertifikası sistemini oluşturan prensipler, kriterler ve göstergeler sürdürülebilir orman yönetimi ilkeleri ve göstergeleri doğrultusunda geliştirilmiştir. Ormancılık faaliyetlerinin planlanmasında ve uygulanmasında çevresel etkilerin en aza indirilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını sağlaması, çalışanların çalışma koşullarının iyileştirilmesi, paydaşların görüşlerinin önemsenmesi ve yönetimde şeffaflığının sağlanması sertifikasyon sisteminin önemli özelliklerini oluşturmaktadır.

Orman yönetim sertifikasının, Türkiye ormancılığına en büyük katkısı, ülkemizde yürütülen sürdürülebilir orman yönetimi uygulamalarının uluslararası kabul görmüş standartlar çerçevesinde yeterliliğinin değerlendirilmesidir. Çünkü, FSC ya da PEFC Orman Yönetim Sertifikası sistemini oluşturan prensipler, kriterler ve göstergeler sürdürülebilir orman yönetimi ilkeleri ve göstergeleri doğrultusunda geliştirilmiştir. Türkiye'de ormanların yönetimi, OGM tarafından belirlenen usul ve esaslar çerçevesinde yürütülmesi dolayısıyla, sertifikayı almak için başvuru yapan işletmelerin orman yönetimlerinin denetlenmesi sonucu ortaya çıkan eksiklikler, ülkemiz ormancılık uygulamalarının eksiklikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Bolu, Kastamonu, Muğla, Bursa, İstanbul, Zonguldak Orman Bölge Müdürlüklerinde orman yönetim sertifikası alma çalışmalarında ortaya çıkan eksiklikler ve alınan tedbirlerin benzer olduğu görülmüştür. Bu sebeple, OGM, mevcut sürdürülebilir orman yönetimi kriter ve göstergelerini sertifika dolayısıyla edinilen tecrübelerden yola çıkarak yeniden gözden geçirmesi ve güncellemesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

FSC, 2014. Sertifikalı Kurum Sorgulama. <http://info.fsc.org/certificate.php>, Erişim Tarihi: 10 Haziran 2014

Görüşme 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. OBM İlgili Şube Müdürü, İşletme Müdürü, İşletme Müdür Yardımcısı, İşletme Şefi, Muhafaza Memuru, çalışanlar (İşçi), halk ve tedarikçi orman ürünleri işletme temsilcisi, kişilerin isimleri verilmemiştir.

OGM, 2010. Sürdürülebilir Kaynaklardan Odun Peleti Üretimi Projesi Başlatıldı, <http://web.ogm.gov.tr/Haberler/HaberGoruntule.aspx?List=b5227992%2D7788%2D41c4%2D8a38%2D24e745c3108e&ID=9036>, Erişim Tarihi: 20.02.2014

OGM, 2014. Ormancılıkta Sertifikalandırma. <http://web.ogm.gov.tr/sertifikasyon/Sayfalar/default.aspx>, Erişim Tarihi: 20.03.2014

OGM-Eğitim Dairesi Başkanlığı'nın 14/10/2010 tarih ve 455 sayılı yazısı

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2013. Ormancılık Sektörü Dünya Pazarı ile Entegre Oluyor, <http://www.ormansu.gov.tr/osb/haberduyuru/guncelhaber/13-05->

- 27/Orman%C4%B1%C4%B1k_Sekt%C3%B6r%C3%BC_D%C3%BCnya_Pazar%C4%B1_ile_Entegre_Oluyor.aspx?sflang=tr, Erişim Tarihi: 10.04.2014
- Sencar, P., (2007), Türkiye’de Çevre Koruma ve ekonomik Büyüme İlişkisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Özmen, Z. M. 2010. Bir Lisansüstü Öğrencisinin Telekonferans ve Uzaktan Eğitim Uygulamaları Dersindeki Deneyimleri, Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, Vol.1 No.2 (2010), 217-232.
- TSE, 2013. Orman Ürünlerine TSE Damgası, <http://www.tse.org.tr/haberler/2013/06/05/orman-%C3%BCr%C3%BCnlerine-tse-damgas%C4%B1>, Erişim Tarihi: 10.04.2014
- Tolunay A. & Türkoğlu, T., 2011. Orman ürünleri sertifikasyonu, amacı, uygulamalar ve tüketici üzerine etkileri. Orman ve Av Dergisi, 6: 26-27.
- Tolunay A. & Türkoğlu T., 2014. Perspectives and Attitudes of Forest Products Industry Companies on the Chain of Custody Certification: A Case Study From Turkey. Sustainability. 2014; 6(2):857-871
- Türkoğlu, 2010. Gözlem, sertifikasyon süreci başlama toplantısı katılımcısı, Muğla OBM.
- Türkoğlu, T., 2011. Türkiye’deki orman endüstrisi işletmelerine sürdürülebilir orman yönetimi çerçevesinde odun hammaddesi tedariki ve orman ürünlerinin sertifikasyonu. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Türkoğlu, 2012. Gözlem, Ana değerlendirme paydaş katılımcısı, Büro ve Arazi çalışmaları.
- Türkoğlu, T. & Tolunay, A., 2013. Türkiye’deki orman ürünleri ithalatçısı işletmelerin sertifikalı orman ürünlerine ilişkin görüşleri, SDÜ Orman Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, s. 95-101.
- Yıldırım, A., & şimşek, H. 2008. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (6.Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.